

**IBN TUFAYL VA IBN SINONING “XAY IBN YAKZON O‘G‘LI”
RISOLASINI QIYOSIY TAHLIL ETISH.**

Qarshiyeva Muxlisa Otabek qizi

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti Xorijiy til va adabiyoti
1-bosqich talabasi*

Nurillayeva Zarina Nurilla qizi

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti Xorijiy til va adabiyoti
1-bosqich talabasi*

Anotatsiya: Mazkur maqolada mashhur faylasuflar Ibn Sino va Ibn Tufaylning "Xay ibn Yakzon o'g'li" risolalarining qiyosiy tahlili o'tkaziladi. Ushbu asarlar Sharq falsafasi va ilmiy tafakkurining rivojlanishida muhim o'rin tutib, inson aqli, bilish jarayoni hamda ilm-fan va din o'rtasidagi munosabat kabi masalalarni yoritadi. Tadqiqotda har ikkala muallifning asaridagi asosiy falsafiy g'oyalar, ularning o'zaro farqlari va o'xshash jihatlari tahlil qilinadi. Ibn Sinoning asaridagi neoplatonizm va aristotelizm ta'siri bilan Ibn Tufaylning asarida aks etgan sufiyona va tajribaviy bilish usullarining solishtirilishi ushbu ishning asosiy maqsadlaridan biridir. Shuningdek, mazkur risolalarning Yevropa falsafasi va adabiyotiga ta'siri ham ko'rib chiqiladi.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ трактатов «Хай ибн Якзан» выдающихся философов Ибн Сины и Ибн Туфайля. Эти произведения занимают важное место в развитии восточной философии и научного мышления, освещая такие вопросы, как человеческий разум, процесс познания, а также взаимоотношения между наукой и религией. В исследовании рассматриваются основные философские идеи каждого из авторов, их сходства и различия. Особое внимание уделяется влиянию неоплатонизма и аристотелизма в труде Ибн Сины и сравнению с суфийскими и эмпирическими методами познания, представленными в произведении Ибн Туфайля. Кроме того, изучается влияние данных трактатов на европейскую философию и литературу.

Annotation: This article conducts a comparative analysis of the treatises Hayy ibn Yaqzan by the renowned philosophers Ibn Sina and Ibn Tufayl. These works play

a significant role in the development of Eastern philosophy and scientific thought, addressing issues such as human intellect, the process of knowledge acquisition, and the relationship between science and religion. The study examines the key philosophical ideas in both authors' works, highlighting their similarities and differences. Special attention is given to the influence of Neoplatonism and Aristotelianism in Ibn Sina's treatise and the comparison with the Sufi and empirical methods of knowledge acquisition presented in Ibn Tufayl's work. Additionally, the impact of these treatises on European philosophy and literature is also explored.

Qadimgi Yunon falsafa¹²¹ maktablarining fan taraqqiyotiga ta'siri. Geraklitning dunyo o'zgaruvchanligi haqidagi g'oyalarining mohiyati. Sokrat qarashlarining ijtimoiy ahamiyati. Demokritning atomlar haqidagi ta'limotining olam haqidagi qarashlar transformatsiyasidagi o'rni. Platonning davlat boshqaruvi haqidagi g'oyalari. Aristotelning axloq haqidagi qarashlarining hozirgi davrda shaxs tarbiyasidagi ahamiyati. Ilk O'rta asrlarda Yevropa falsafiy tafakkuri rivojlanishining asosiy shakllari: apologetika va patristika. Avgustin ta'limotining olam va odamni tushunishdagi ahamiyati. Sxolastika maktabi g'oyalarining jamiyat taraqqiyotidagi roli. U. Okkam va Foma Akvinskiy ta'limotining jismlar mohiyatini tushunishdagi ahamiyati. Uyg'onish davri Yevropa falsafasida panteizm, antroposentrizm va dialektikaning rivojlantirilishi. Yangi davr G'arb falsafasida borliq va jamiyatni bilish haqidagi qarashlar talqini. XVIII asr Yevropa ma'rifatparvarlari g'oyalarining axloqiy tarbiyadagi roli. Nemis klassik falsafasining inson mohiyatini tushunishdagi ahamiyati.

XIX-XX asr G'arb falsafasining mohiyati va uning shaxslararo munosabatlarga ta'siri. XXI asr G'arb falsafasining yo'nalishlari va uning iste'mol jamiyatini shakllantirishdagi o'rni. G'arb falsafasida madaniyat industriyasining tanqidi va psixoanaliz ta'limotining zamonaviy shaxs tarbiyasidagi roli. Borliq tushunchasining mohiyatiga oid falsafiy va tabiiy ilmiy konsepsiyalar. Borliq va yo'qlik dialektikasi. Sof borliq g'oyasi. Falsafa tarixida borliq haqidagi qarashlar dialektikasi. Borliq shakllarining tasnifi.

¹²¹ Gutas, D. (2001). *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*. Brill.

Biosfera va noosfera haqidagi ta’limotlar, Koevolyutsiya-(ekotizimda o’zaro ta’sir qiluvchi biologik turlarning birgalikdagi moslashish evolyutsiyasi,) va environmentalizm (ekologiya nazariyalarida borliqni asrash g’oyasi). O‘zbekistonda “Yashil makon”¹²² umummilliy dasturining tabiatni asrashdagi ahamiyati. Borliqda substrat, substansiya va materiyaning o‘zaro aloqasi. Materiyyaga oid konsepsiyalar tasnifi. Borliqda materiya harakatining mohiyati, tiplari va shakllari. Borliqda makon va vaqtning substansional, relatsion, dinamik va statik konsepsiyalari. Makon va vaqtning topologik va metrik xossalari. Ijtimoiy makon Borliqda narsa va hodisalarning paydo bo’lishi, shakllanishi, o’zgarishi, rivojlanishi va taraqqiyotining o’zaro aloqadorligi. Rivojlanish qonunlarining mohiyati, ularning tabiiy va ijtimoiy jarayonlardagi o’rni. Falsafa kategoriyalarining tasnifi va ularning rivojlanish jarayonlaridagi roli.

Rivojlanishda borliqning chekliligi va cheksizligi, potensial va aktual cheksizlik. Borliqning birligi va rang barangligi. Borliqning rivojlanishida geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlar, kengayuvchi olam, universal kosmik gologramma, torsion maydonlar haqidagi ilmiy dalillar. Qizil siljish nazariyasining rivojlanish va o’zgarish jarayonlariga ta’siri. In’ikos nazariyasi va uning rivojlanish jarayonidagi o’rni. R. Anoxin in’ikos nazariyasining mohiyati. Mantiqning mohiyati. Formal, noformal, dialektik, matematik mantiqning o’zaro aloqasi. Mantiqiy semantikaning fikr ravonligini ta’minlashdagi roli. Mantiq va ritorika, til va mantiq dialektikasi. Tafakkur qonunlari va shakllari. Tafakkur va til mutanosibligi. Tushuncha tafakkur shakli. Tushunchaning turlari va ular orasidagi aloqalar. Hukmning mohiyati va qoidalari. Bo‘linishning mohiyati, turlari va qoidalari. Oddiy hukmlarning turlari va tarkibi.

Qat’iy hukmlarning tasnifi. Murakkab hukmlar. Deduktiv xulosa chiqarishning fikr ravonligini ta’minlashdagi roli. Bo‘linuvchi kategorik xulosa, shartli ajratuvchi xulosa. Sillogizm nazariyasi. Murakkab va murakkab qisqartirilgan sillogizm. Induktiv xulosa. Ommabop induksiya. Ilmiy induksiya. Analogiya bo‘yicha xulosa. Analogiya turlari.

Argumentatsiya (mantiqiy asoslar)ning tarkibi, sub’yektlari, tuzilishi. Bahslashish usullari, asoslash va tanqid qilish. Isbotlash va rad qilishda dalillarning o’rni. Tanqidiy tafakkurning mantiqiy xulosa chiqarishdagi roli. Gipotezaning mohiyati,

¹²² Corbin, H. (1993). *Avicenna and the Visionary Recital*. Princeton University Press.

turlari, gipotezani tekshirish. Savollar va javoblar mantig‘i. Savollar va javoblar turlari. Falsafada insonning mohiyatiga oid qarashlar tasnifi. Insonni tushunishga dualizm, monizm va fan nuqtai-nazaridan yondashuv. Insonning ko‘p o‘lchovligi. Insonning¹²³ bioijtimoiy, madaniy mohiyati. Passionarlik, subpassionarlik va muvofiq odamlar nazariyasining mohiyati. Ijtimoiy ongning strukturasi va funksiyalari. Ijtimoiy ong shakllari. Ijtimoiy psixologiya. Inson faoliyatida onglilik va ongsizlik dialektikasi.

Ong, til va tafakkur dialektikasi. Texnologik taraqqiyotning klipli tafakkur shakllanishiga ta’siri. Falsafiy antropologiyani mohiyati, predmeti va vazifalari. Hayotning ma’nosi va unda insonning vazifasi. Iztirob, qo‘rquv, agressiyaning tabiati. O‘limning tabiiyligi va muqarrarligi (tabiiy o‘lim, suitsid, parasuitsid, evtanaziya, esxatologiya). Antrop tamoyilning mohiyati. Inson faoliyatining tuzilishi va atributlari. Inson faoliyatida onglilik va maqsadga muvofqlikning ahamiyati. Muloqot faoliyat sifatida. Mehnat, o‘yin, ijodning faoliyat turi sifatida inson kamolotiga ta’siri. Inson faoliyatini tartibga solishning ahamiyati. Ibn Sino va Ibn Tufayl Sharq falsafasi va ilmiy tafakkurining yirik namoyandalari bo‘lib, ularning “Xay ibn Yakzon” asarlari inson bilimi va ma’rifatga yetishish jarayoni haqida falsafiy fikr yuritadi.

Ushbu asarlarning qiyosiy tahlili orqali biz musulmon olamida bilish jarayoni, ilm va falsafa qanday talqin qilinganini tushunishimiz mumkin. Ibn Sino ilmiy fikrlash orqali bilish nazariyasini ishlab chiqib, inson tafakkurining bosqichlarini aniqlashga harakat qilgan. Ibn Tufayl esa insonning mustaqil ravishda tajriba va kuzatish orqali haqiqatga yetishini badiiy yo‘sinda hikoya qiladi.

Ibn Sino o‘z asarida Aristotel va Neoplatonizm g‘oyalaridan kelib chiqib, inson bilish jarayonini quyidagi bosqichlarga bo‘ladi: **Hissiy idrok** – inson avval dunyoni sezgilari orqali biladi. **Tasavvur** – sezgilardan kelib chiqqan ma’lumotlar aql yordamida shakllanadi. **Aqliy tafakkur** – inson bu bilimlarni tahlil qilib, umumiy xulosalar chiqaradi. **Intellektual yuksalish** – inson haqiqatni anglab, ilohiy bilimga yetadi. **Ibn Tufayl** esa inson tabiatdan ajralgan holda ham ilohiy haqiqatni topishi mumkinligini ilgari suradi.

Uning asarida: Xay ibn Yakzon bolalikdan yolg‘iz orolda ulg‘ayib, hayvonlar va tabiatni kuzatish orqali fikrlay boshlaydi. U o‘z tanasini va tirik mavjudotlarni tahlil

¹²³ Goodman, L. E. (1972). *Ibn Tufayl's Hayy Ibn Yaqzan: A Philosophical Tale*. Twayne Publishers.

qilib, hayotning sirlarini anglashga harakat qiladi. Tajriba va ilohiy ilhom orqali oliy haqiqatga yetib boradi. Bu yondashuvlar Ibn Sinoning ratsional fikrlashiga qaraganda Ibn Tufaylning asarida sufiylik va tajriba orqali bilish muhimroq ekanligini ko‘rsatadi.

Asarlarning¹²⁴ shakli va mazmuni turlicha – Ibn Sino asari ilmiy risola, Ibn Tufayl esa falsafiy hikoya shaklida yozgan. **Bilish nazariyalari farqli** – Ibn Sino tafakkur va mantiqni asos qilib olgan bo‘lsa, Ibn Tufayl tajriba va ilohiy ilhom orqali bilishga urg‘u beradi. **Ilm va falsafa uyg‘unligi** – Ikkala asar ham inson bilish jarayonini tushuntiradi, biroq biri nazariy asoslarga, boshqasi tajribaga tayanadi. **Sharq falsafasi va G‘arbga ta’siri** – Ibn Sinoning ilmiy tafakkuri G‘arb falsafasiga katta ta’sir qilgan, Ibn Tufayl esa Yevropada yangi falsafiy va pedagogik qarashlarning rivojlanishiga hissa qo‘shgan. Ibn Sino va Ibn Tufaylning “Xay ibn Yakzon” asarlari inson bilish jarayonini har xil yo‘llar bilan tushuntiradi, biroq ikkalasi ham odamzotning haqiqatga intilishi va aqlning qudratini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gutas, D. (2001). *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*. Brill.
2. Corbin, H. (1993). *Avicenna and the Visionary Recital*. Princeton University Press.
3. Goodman, L. E. (1972). *Ibn Tufayl's Hayy Ibn Yaqzan: A Philosophical Tale*. Twayne Publishers.
4. Marmura, M. (2005). *Islamic Philosophy and Theology: Studies in Honor of George F. Hourani*. Aralovna, Ochilova Guzal, et al. "Ecological globalization and its social place in the globalization system of processes." *Journal of Survey in Fisheries Sciences* 10.1S (2023): 5000-5006.
5. Ayonovna A. S. IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL GLOBALIZATION, THE NEED FOR ENVIRONMENTAL EDUCATION BECOMES A PRIORITY //American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. – 2024. – T. 4. – №. 07. – C. 30-35.

¹²⁴ Marmura, M. (2005). *Islamic Philosophy and Theology: Studies in Honor of George F. Hourani*.

6. Omonov, Bakhodir Nurillaevich, Go‘zal Aralovna Ochilova, and Sitora Ayonovna Azamova. "SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE ECOLOGICAL ENVIRONMENT IN UZBEKISTAN." World of Scientific news in Science 1.3 (2023): 15-28.

7. Ayonovna, Azamova Sitora. "The Need for the Formation of Environmental Education and Upbringing in Young People in the Conditions of Environmental Globalization." Global Scientific Review 13 (2023): 7-10.

8. Ayonovna, Azamova Sitora, and Pirimov Lerik Xudoyberdi o‘g‘li. "EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA EKOLOGIK OMIL TUSHUNCHASI ‘." TADQIQOTLAR. UZ 40.4 (2024): 135-139..

9. Ayonovna A. S. IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL GLOBALIZATION, THE NEED FOR ENVIRONMENTAL EDUCATION BECOMES A PRIORITY //American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. – 2024. – T. 4. – №. 07. – C. 30-35..

10. Shakhrisabz A. S. A. THE USE OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ORIENTAL SCIENTISTS IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE AMONG SCHOOLCHILDREN IN THE CONTEXT OF ECOLOGICAL GLOBALIZATION //International Scientific and Current Research Conferences. – 2024. – C. 94-97.

11. Azamova S. EKOLOGIK TA’LIM VA TARBIYANING RIVOJLANISH BOSQICHLARI //Talqin va tadqiqotlar. – 2024. – T. 1. – №. 1.

12. Azamova S. A. PROBLEMS OF FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN THE CONTEXT OF ECOLOGICAL GLOBALIZATION //BEST JOURNAL OF INNOVATION IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 743-749.